

پرویشگاه علوم انسانی و مطای فریخی
رتال جامع علوم انسانی
مینای صابین، زیوری از جنس تاریخ

«از اواخر دوران اشکانیان، در مرز ایلام در جلگه دشت میشان، گروهی از قدیمی‌ترین هموطنان ما سکونت داشته‌اند که خود را مندائی یا صابئی می‌نامیدند.»^۱

«پیشوایان دینی آنها سعی در مستور نگاه داشتن آثار دینی و عقاید مذهبی شان داشتند. معرفت به خط و زبان و آثار و معارف دینی در انحصار افراد محدودی از افراد صابئی بود و در طول تاریخ حاکمان محلی در شناسایی این قوم بی توجه بودند. در مجموع همه این مسائل سبب ناشناخته ماندن صابئین شد.»^۲

به همین دلیل تحقیقات انجام شده درباره این قوم، به ویژه هنرهای آنها بسیار محدود است و این مسئله در مورد میناکاری، یکی از برجسته‌ترین و اصلی‌ترین صنایع دستی آنها، نیز وجود دارد.

این مسئله سبب شد که تحقیقی درباره این قوم و آشنایی بیشتر با آنها به خصوص در زمینه هنر میناکاری، همچنین شناخت ریشه‌های نقوش به کار رفته در آثار مینایی این قوم متناسب با روش‌های ساخت آن صورت پذیرد.

ناگفته نماند که به همین منظور چندین سفر به شهر اهواز انجام و از راهنمایی یکی از هنرمندان این رشته، آقای فرهان چحیلی^۳ استفاده شده است.

«در حقیقت مندائی نام محلی و صابی اسم دین آنها است که در زبان عربی به معنای ترجمه شده است، یعنی کسانی که به امر پاکیزگی تن و جامه و شست‌وشوی در آب رودخانه دلبستگی کامل داشته‌اند.»^۴

«صابئین مندائی پیروان حضرت یحیی و قومی مهاجرند که از اورشلیم به سمت شرق مهاجرت کرده و بعد از سالیان طولانی به سرزمین ایران رسیده‌اند. آنها بنا به اعتقادات خود و به خاطر اصلی‌ترین رکن دینی شان یعنی تعمید، همواره کنار رودخانه زندگی کرده‌اند و اکنون نیز در کنار رود کارون ساکن هستند.»^۵

«چهره و اندام مندائیان کنونی به نژاد سامی شبیه است. صورت‌های گندمی‌رنگ و کشیده، چشمان میشی رنگ و گونه‌های فرورفته، پیشانی‌های بلند و اندامی نه چندان درشت، این شباهت را هرچه بیشتر ساخته است.»^۶

«مندائیه‌ها مانند عبرانیها از حیث زبان و خط، وارث کنعانیان و فینیقیان شده‌اند که بعدها آرامی نام گرفته‌اند.»^۷

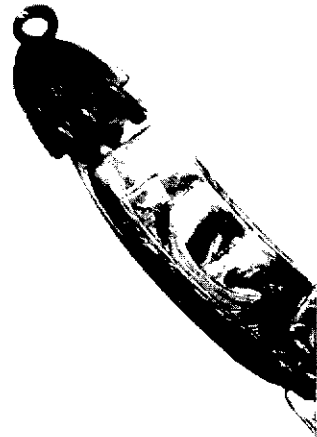
«مندا به معنای علم، شناخت، ادراک و یا عرفان، برگرفته از زبان آرامی شرقی است. مندائی (جمع آن مندائیان) به معنای پیروان عرفان، پیروان علم الهی یا پیروان شناخت هستی است. به همین مناسبت معبد آنها مندی نام دارد. آنها در تمامی متون، اعم از کتاب‌های اصلی و یا فرعی (موسوم به طومر یا دیوان)، خود را مندائی ناصورایی معرفی کرده‌اند. ناصورایی به معنای محافظ‌دین، مؤمن، متقی و اهل عبادت و واژه‌های از زبان آرامی شرقی است.»^۸

«آیین مندایی که برگرفته از مندا به معنی دانش و آگاهی است، دارای نظام جامع ویژه‌ای است که در زمره مکتب‌های گنوسی دوران عهد عتیق قرار دارد. پس آیین مندایی با آیین یهودی و مسیحی گری پیوندی تنگاتنگ دارد و به دلایل جغرافیایی نیز نمایانگر برخی تأثیرات کهن محیط دینی ایران است.

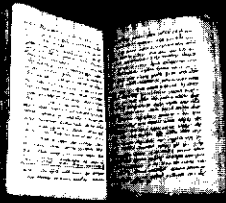
مجموعه دست‌نوشته‌ها و طومارهای مندایی را در کتاب مفصل گینزای توان یافت که به دو جلد گینزای راست و گینزای چپ بخش گردیده است و مجموعه‌ای از مطالب اساطیری، عرفانی، اندرزی و نیایشی است (تصویر ۱). گینزای راست حاوی نثرهایی عمدتاً کیهان‌شناختی و مطالب این جهانی است، در حالی که گینزای چپ که بیشتر بخش‌های آن منظوم است، به سرنوشت «دگر جهانی» روح می‌پردازد.»^۹

«به گفته آقای دکتر زرین کوب: آیین مانوی بدون شک در دامن آیین مندایی پیداشده که بعضی از ادعیه و سرودهای مندایی نیز بعدها در نزد مانو به مورد استفاده قرار گرفت.»^{۱۰}

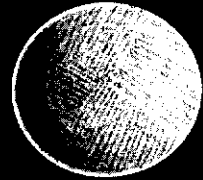
«صایبان، مردمانی زحمتکش و صبور و بردبار بوده و در عراق و نواحی خوزستان از

مهران هوشیار، عضو هیئت علمی دانشگاه سوره
سارا زاهدی فر، کارشناس صنایع دستی

تصویر ۱:
کتاب کینزا ربا

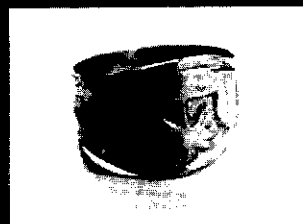
تصویر ۲:
نمونه ظروف سفالی
منقوش به خط
آرامی متعلق
به قرن ۵ تا ۷ ه. ق
یافت شده در شوشتر

تصویر ۳:
مرحله مهرکوبی

تصویر ۴:
انگشت
پیش از میناکاری

تصویر ۵:
قرارگیری مینا
بر روی انگشت

طریق هنرهای دستی، ساختن زیورهای زنانه، قایق‌های باری و مسافری کسب درآمد می‌کنند و روزگار می‌گذرانند. در ضمن کشف کاسه‌هایی سفالی که به خط آرامی آراسته شده‌اند (شامل سه ظرف سفالی بدون لعاب متعلق به قرن پنجم تا هفتم هجری قمری که در شوشتر یافت شده‌اند) حاکی از آن است که صابین در اوقات فراغت نیز به سفالگری می‌پرداخته‌اند و با این هنر صنعت نیز آشنا بوده‌اند.»^{۱۱} (تصویر ۲)

«صابین مندایی از مصر به اورشلیم ورود اردن مهاجرت کردند، سپس یک دوره کوتاه در بابل زندگی کرده و مجدداً به اورشلیم بازگشتند و بعدها به کنار رود فرات، بغداد، جنوب بین‌النهرین و سوریه رفته و سرانجام به خوزستان آمدند. آثار به جای مانده نشان می‌دهد که هنرمندان و صنعتگران آن سرزمین‌ها در هنر فلزکاری و ایجاد نقوش روی فلزات مهارت بسیار داشتند، بنابراین احتمال دارد که صابین مندایی تحت تأثیر هنر سرزمین‌های مختلف که سالیانی در آن زیسته‌اند، قرار گرفته و هنر و صنعت فلزکاری را که هنر خاص آن سرزمین‌ها بوده، با خود به همراه آوردند و زمانی که به ایران رسیدند با حمایت اشکانیان روبه رو شدند که علاقه فراوانی به جواهرات و آثار زرین و سیمین داشتند. در نتیجه آنها توانستند این هنر و صنعت را با روشی مختص خود طی سالیان متمادی ادامه دهند.»^{۱۲}

«از طرفی به نقل از دراور^{۱۳}، اروپائیان که پیش از جنگ جهانی اول به مناطق بین‌النهرین آمدند، مندائی‌ها را «نقره کاران اماره» نامیدند. پس به نظر می‌رسد که سال‌هاست که مندائیان به این کار اشتغال دارند.»^{۱۴}

«میناکاری بر روی نقره از حدود ۱۵۰ سال پیش به شکل کنونی مرسوم گشت ولی کار با طلا قدمتی چهل ساله دارد. میناکاری بر روی نقره با عیار ۹۰ درصد و طلا با عیار ۸۴ درصد (به علت قابلیت آنها برای حکاکی و قلم زنی) انجام می‌گیرد. هم چنین علت انتخاب طلا و نقره، نقطه ذوب بالای این دو فلز است. اگر نقطه ذوب فلز حکاکی شده که مینا بر روی آن قرار می‌گیرد، کمتر از نقطه ذوب آلیاژ مینا باشد، قبل از ذوب مینا، فلز ذوب شده و امکان کار بر روی آن از بین می‌رود.»^{۱۵}

ابزارهای میناکاری

از ابزارهای متعددی برای عملیات ساخت و پرداخت زینت‌آلات طلا و نقره استفاده می‌شود، که اغلب شامل ابزارهای دستی است.

در مواردی بعضی از ابزارها توسط شخص استادکار بر اساس ضرورت نوع کاربرد آن وسیله ساخته می‌شود؛ مانند قالب‌های آهنی، قلم‌های قلم زنی، آماده‌سازی سنگ‌ساب و صفحه‌های سنگی میزکار و ...

مراحل ساخت آثار میناکاری

۱. ساخت زیرکار به دوروش حکاکی و استمپینگ (قالبی)
۲. کاربرد مینا و عملیات میناکاری بر سطوح مورد نظر
۳. سوهان و سنباده کاری
۴. قلم زنی و حکاکی
۵. پرداخت نهایی

۱. ساخت زیرکار به دوروش حکاکی و استمپینگ

سطوحی که قرار است لعاب داده شود ابتدا توسط قلم‌هایی یا فرم‌های مختلف حکاکی می‌شود یا شکل و فرم دادن قطعه مورد نظر توسط قالب انجام می‌گیرد، به این صورت که ابتدا صفحه طلای ۲۲ عیار را حرارت می‌دهند تا نرم شود سپس در قالب آهنی (که این قالب‌ها را نیز خودشان می‌سازند) قرار می‌دهند و با چکش بر آن می‌کوبند تا فرم قالب را بگیرد. ممکن است این کار را چند بار تکرار کنند (تصویر ۳).

پس از آنکه صفحه نقش مورد نظر را به خود گرفت، دور آن را با اهر می‌برند و سوهان کاری می‌کنند. سوهان کاری به این علت است که تمام سطوح آن با هم یکی شود. سطوح مورد نظر جهت میناکاری در فرم مذکور فرورفتگی دارد و نقش میان مینا برجسته است.

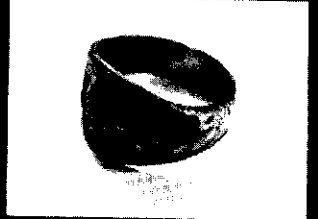
۲. میناکاری

در این مرحله پودر لعاب بر روی کار قرار می‌گیرد و زیر و روی سطح مزبور حرارت داده

تصویر ۶:
ذوب شدن مینا

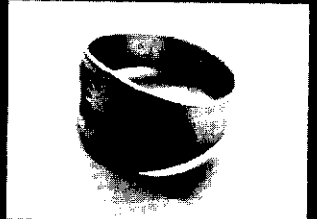
تصویر ۷:
انگشتر مینا کاری شده

تصاویر ۸ و ۹:
سوهان و سنباده کاری
انگشتر مینا کاری شده

تصویر ۱۰:
انگشتر مینا کاری شده
پس از سوهان
و سنباده کاری

تصویر ۱۱:
قلم کاری
انگشتر مینا کاری شده

تصویر ۱۲:
قلم کاری
پلاک های دست بند

می شود. کار را به وسیله دم پهن با یک دست نگه می دارند و با دست دیگر آتش را به صورت مستقیم روی آن می گیرند تا پودر مینا ذوب و به صورت یکنواخت در سطح کار پخش شود (برای پخش شدن یکنواخت مینا، دست استادکار مرتباً از سمتی به سمت دیگر در حرکت است).

پس از اینکه مینا در همه سطوح به طور یکنواخت پخش شد، لایه ای سربی رنگ تشکیل می شود. در این جا عمل حرارت دهی متوقف و کار ۵ تا ۶ دقیقه جهت سرد شدن به حال خود رها می شود. برای تثبیت مینا بر روی قطعه، آن را برای لحظاتی در اسید سولفوریک قرار می دهند و سپس خارج می کنند (تصاویر ۴، ۵، ۶ و ۷).

۳. سوهان و سنباده کاری

سپس توسط سنگ ساب اضافه های سطح لعاب ساییده و صیقلی می شود (تصاویر ۸، ۹ و ۱۰).

خطوط ایجاد شده حاصل از سوهان کاری ها بر روی مینا توسط کاغذ سنباده بر طرف می شود و با شست و شوی آب و صابون آخرین مرحله پرداخت نیز انجام می گیرد.

۴. قلم زنی و حکاکی

در این مرحله مینا کاری بر قسمتی از سطح انجام شده و قسمت مورد نظر برای قلم زنی آماده عملیات است.

اگر شیء مورد نظر النگو یا انگشتر باشد، از میل النگو یا میل انگشتر برای تکیه گاه استفاده می شود (تصویر ۱۱). در صورتی که پلاک باشد، با فرم های مختلف بر روی لاک مخصوص (ساخته شده از مواد مومی و لاستیکی)، که ذوب شده، چسبانده و بعد از پایان کار موم های چسبیده به طلا با نفت پاک می شود (تصویر ۱۲).

عمل حکاکی و قلم زنی توسط قلم های مخصوصی که خود آنها را فرم داده اند تنها با فشار دست و نه با استفاده از چکش انجام

می گیرد. هنرمندان مینا کار خود قالب های کار خود را می سازند و هر استاد پیش از صدمدل از این قالبها را دارد (تصاویر ۱۳، ۱۴ و ۱۵).

ساخت قالب کار دشواری است و ساخت هر یک حداقل یک روز به طول

می انجامد. روش ساخت به این صورت است که ابتدا نقش مورد نظر را با استفاده از قلم هایی مخصوص روی آهن نرم حکاکی می کنند و پس از اتمام کار قالب را آب کاری (سخت کاری) می کنند تا در مقابل ضربه مقاوم شود.

۵. مرحله پرداخت

اشیای ساخته شده از طلا به دو صورت پرداخت می شود:

۱. به صورت گرم (با حرارت دادن)

۲. به صورت سرد، پرداخت با دست یا موتور، بدون حرارت دهی

در روش پرداخت به صورت گرم، حرارت دادن جهت قطعات غیر مینایی است که با استفاده از نشادر و شوره انجام می شود. در روش پرداخت به صورت سرد، اصطلاح پرداخت موتور (منظور کار برد سنگ ساب های برقی است) به کار می رود که بر روی سطح سنگی آن پارچه یا پوشش نرمی کشیده می شود و با گردش سریع آن و تماس با سطوح قطعه مورد نظر، عمل پرداخت انجام می گیرد. قبل از تماس قطعه با سنگ ساب، پولیش یا جلا سنج (که به صورت آماده در بازار یافت می شود) بر روی آن مالیده می شود، سپس با تماس آن به سطح سنگ ساب، عمل پرداخت به طور کامل صورت می گیرد.

بررسی و ریشه شناسی نقوش به کار رفته در زیور آلات مندایی

«چهار چوب اصلی آیین مندایی را دوگانه پرستی تشکیل می دهد که در آن، دو گوهر کاملاً متضاد نه تنها با یکدیگر برخورد می کنند، بلکه به هم می پیچند و تا حدودی حقوق یکدیگر را می شناسند. نیکی و بدی، نور و تاریکی، روح و ماده از همان آغاز جهان برای چیرگی با یکدیگر همراهند.»^{۱۶}

« در هنر میناکاری نیز علت اصلی انتخاب فلز نقره درخشش این فلز می باشد. به طوری که رنگ سفید نژد مندائیان نشانه نور بوده و ارزش والا یی بر خوردار است و انتخاب فلز طلا نیز می تواند به دلیل درخشندگی آن باشد که نمادی از آفتاب است. علت استفاده از رنگ سیاه آلیاژ مینا، تضاد این رنگ با رنگ سفید نقره است و کنار هم قرار گرفتن این دو، درخشش و نور نقره را افزایش می دهد.

در این آثار بیشتر نقوش از روبه رو دیده می شوند و چون معمولاً نقوش مسطح هستند، پرسپکتیو در آنها رعایت نمی شود و دوری و نزدیکی هر کدام از نقش ها که در یک مجموعه به کار می روند با تغییر اندازه و جابه جایی آنها و نحوه قرار گرفتنشان در صفحه مشخص می گردد.

دیگر ویژگی نقوش، وجود حرکت در آنهاست. کلروان های شتر، قایق های در حال حرکت و جریان آب، حرکت را نمایش می دهند که این حرکت نشان دهنده جریان زندگی و گذران عمر است و به این مطلب اشاره دارد که صابئین همواره در حال سفر و مهاجرت بوده اند.

منداییان آب را مایه حیات، تجدید جوانی، عنصر پاک سازی روان از گناهان، پدیدآورنده درخت زندگی و محل استقرار نور می دانند. به همین دلیل در قسمت های مختلف مراسم تعمیر، ازدواج، مد (وضو)، براخه (نماز)، ذبح و... از آن استفاده می کنند. نقش آب به وسیله خطوط باشیوه های خاص بر ظروف و زیورآلات نشان داده شده است.»^{۱۷} (تصاویر ۱۶ و ۱۷)

«نخل نیز نژد مندائیان درختی مقدس و منبع حیات است که در مراسم مذهبی از قسمت های مختلف آن استفاده می شود.

گل یاس، گل پنج برگی است که بارها در کتب مندایی نام آن آورده شده و در مراسم مذهبی مورد استفاده قرار می گیرد.

کلیله (تاج گل) نمادی از عقل و خرد و هبه ای الهی به آدم و به طور ضمنی به بنی آدم است. استفاده از نماد کلیله در مناسک مندایی بسیار حائز اهمیت است و در مناسک تعمیر یکی از ارکان انجام مناسک است. برای ساختن کلیله از گیاه بودار استفاده می شود که به مندائی به آن آس می گویند و به عربی «یاس» گفته می شود. اصولاً گیاه آس در آئین مندائی، گیاهی مقدس است و در موارد دیگری هم، مثل تزئین درفش مندایی، از آن بهره می گیرند.»^{۱۸}

«گل های دیگری در صنایع فلزی مندایی به چشم می خورند مانند زنبق، نیلوفر و یاسمن که برای تزئین ظروف و زیورآلات به کار برده می شوند.

به کار گرفتن نقش درفش که به صورت پیراهنی به همراه هفت شاخه از درخت یاس روی چوب افقی قرار گرفته است و وجود آن در آثار میناکاری به دلیل ارزش آن در مذهب مندایی است. (تصاویر ۱۸ و ۱۹)

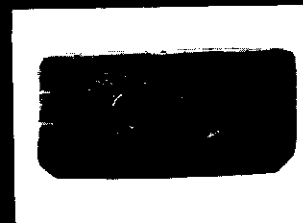
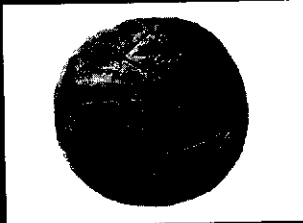
کنار آب های جاری و سرزمین هایی که شرایط جغرافیایی خاصی داشته اند، صنایع فلزی به وجود آورده اند. (تصاویر ۲۰ و ۲۱)

قایق های بادبانی که در گذشته توسط صابئین ساخته می شد و معیشت ایشان به وسیله این قایق ها تأمین می گردید، در آثار میناکاری فراوان به چشم می خورند. نقش شترها به صورت کلروانی به همراه ساربان که در پی آنها در حال حرکت است اشاره به مهاجرت صابئین و استفاده فراوان آنها از این حیوان منطقه گرمسیری و بیابانی دارد. (تصاویر ۲۲ و ۲۳)

نقش کپر در صنایع فلزی نشان می دهد که صابئین دامپرور بوده و دام های خود را به بیلاق و قشلاق می بردند و از چادرها و کپر ها استفاده می کردند و همین دامپروران، اوقات فراغت خود را به کار روی فلزات می پرداختند. نقش حیوانات و پرندگان مختلف نیز نشان دهنده اهمیت آنان نزد مندائیان است که از گوشت آنها برای تهیه غذا در مراسم مختلف استفاده می کنند. (تصویر ۲۴)

وجود آثاری تاریخی از جمله شیر سنگی، طاق کسری، پل اهواز و مسجد در محل سکونت مندائیان دلیل به کار گرفتن این نقوش می باشد.

تصاویر ۱۳، ۱۴ و ۱۵:
نمونه ای از مهر های
انگشتر و بلاک
و آویز کردن بند

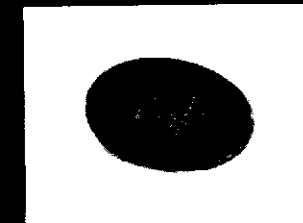
تصویر ۱۶:
رود خانه کارون

تصویر ۱۷:
نمونه ای از کاربرد
نقش آب
در آثار میناکاری

تصویر ۱۸:
نمونه ای از کاربرد نقش
درفش
در آثار میناکاری

تصویر ۱۹:
تصویر درفش

نقش شیرسنگی در آثار میناکاری بیشتر شبیه مجسمه شیر نشسته از دوره عیلام جدید است که احتمالاً دلیل انتخاب آن است که این مجسمه در محل زندگی عده‌ای از صابئین وجود دارد. (تصویر ۲۵)

صابئین زمانی در کنار رود دجله زندگی می‌کردند که طاق کسری مشهورترین بنای پادشاهان ساسانی در کنار آن قرار داشت و آنها از این نقش در میناکاری هایشان استفاده می‌کنند.

پل اهواز که همیشه به یک صورت از سمت راست دیده می‌شود سمبل شهر اهواز است که در آثار میناکاری هنرمندان این شهر مشاهده می‌شود که با خطوطی ظریف، ترسیم و میناکاری شده است.»^۹ (تصویر ۲۶)

«امروز اقتضای بازار روی تولید آثار مینایی اهواز نیز تأثیر گذاشته است. میناکاری، کاری پر زحمت و با اجرت نسبتاً پایین است و خرید و فروش طلا می‌تواند درآمد بهتر و راحتی‌تری به دست دهد. به همین علت بیشتر مندائیان امروزه ترجیح می‌دهند به خرید و فروش بپردازند. البته هنوز تقاضایی برای میناهای سنتی وجود دارد و همین باعث می‌شود میناکاری کماکان رونق داشته باشد.»^{۱۰}

به گفته چحیلی، امروز تعداد استادانی که به این هنر می‌پردازند حدود هفت نفر است.

فهرست منابع تصاویر:

تصاویر ۱، ۲، ۱۸ و ۲۰: تحویلدار، عباس، «صابئین ایران زمین»، نشر کلید، تهران، ۱۳۸۰، صص ۳۰، ۵۸، ۳۱، ۱۷۲

سایر تصاویر از نگارنده

پی‌نوشت و منابع

۱- برنجی، سلیم، «قوم از یاد رفته (کاوشی درباره قوم صابئین مندایی)»،

دنیای کتاب، ۱۳۶۷، ص ۹

۲- همان، صص ۱۱-۱۳

۳- فرهان چحیلی یکی از هنرمندان شاخص شهر اهواز در زمینه میناکاری

بر روی طلا و نقره است.

۴- همان، ص ۹

۵- میثاقی، مریم و مرادمند، فرناز، «میناکاری صابئین»، کتاب ماه هنر،

شماره ۵۳-۵۴، بهمن و اسفند ۱۳۸۱، ص ۱۲۲

۶- فروزنده، مسعود، «تحقیقی در دین صابئین مندایی با تکیه بر متون مندایی»،

انتشارات سماط، تهران، ۱۳۷۷، صص ۶۴-۶۵

۷- برنجی، سلیم، همان، صص ۱۱-۱۳

۸- فروزنده، مسعود، همان صص ۱۴-۲۰

۹- الیاده، میرچا، «آیین گنوسی و مانوی»، ترجمه ابوالقاسم اسماعیل پور، چاپ آسمان، تهران،

۱۳۷۳، صص ۹۱-۹۴

۱۰- جعفری، یعقوب، «پژوهشی درباره صابئین»، مؤسسه انتشارات هجرت، قم، ۱۳۷۴، صص

۷۸-۷۹

۱۱- ممتحن، حسین علی، «تحقیقی در احوال و مذاهب و رسوم صابئین عراق و خوزستان»، چاپ

آفتاب، ۱۳۳۷، ص ۸۲

۱۲- میثاقی، مریم و مرادمند، فرناز، همان، ص ۱۲۳

13-Drower

۱۴- عربستانی، مهرداد، «تعمیدیان غریب (مطالعه‌ای مردم‌شناختی در دین‌ورزی صابئین مندایی

ایران)»، افکار، سازمان میراث فرهنگی کشور (پژوهشگاه)، تهران، ۱۳۸۳، ص ۲۱۰

۱۵- میثاقی، مریم و مرادمند، فرناز، همان

۱۶- الیاده، میرچا، همان، ص ۹۵

۱۷- میثاقی، مریم، مرادمند، فرناز، همان، صص ۱۲۳-۱۲۵

۱۸- عربستانی، مهرداد، همان، صص ۶۵-۶۷

۱۹- میثاقی، مریم و مرادمند، فرناز، همان، صص ۱۲۵-۱۲۶

۲۰- عربستانی، مهرداد، همان، ص ۲۱۸.

تصویر ۲۰:

تصویر قایق

تصویر ۲۱:

نمونه‌ای از کاربرد نقش

قایق

در آثار میناکاری

تصویر ۲۲:

تصویر شتر

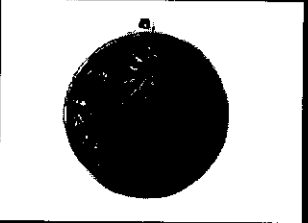

تصویر ۲۳:

نمونه‌ای از کاربرد نقش

شتر

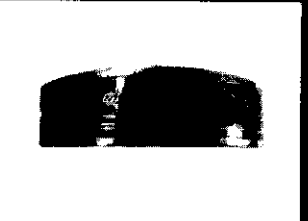
در آثار میناکاری

تصویر ۲۴:

نمونه‌ای از کاربرد نقش

کپر در آثار میناکاری

تصویر ۲۵:

تصویر شتر

سنگی. موزد شوش

تصویر ۲۶:

دور نمای

